

**ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ У ВОЄННОМУ ПРОТИСТОЯННІ
Й МИРНИХ ПЕРЕГОВОРАХ З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ
У СВІТЛІ НОВИХ ДАНИХ З ДОКУМЕНТІВ
ІВАНА МАЗЕПИ 1691–1694 рр.**

Збережені в архівосховищах і неопубліковані досі матеріали до історії участі Війська Запорозького у війні Російської держави проти Османської імперії 1686–1700 рр., зокрема такі непересічні джерела, як листи гетьмана Івана Мазепи, дають можливість значно розширити знання з цієї проблематики. Насамперед ідеться про організацію захисту українських земель від ворожих нападів, воєнні операції українських військ на території противника, діяльність розвідувальних загонів та інші шляхи збору інформації про супротивну сторону і нарешті, роль в усіх цих заходах центральної влади, особливо ж першої особи в керівництві Війська Запорозького. Паралельно з воєнними діями в окреслений рамками статті період проводився й пошук шляхів до замирення воюючих сторін. З боку Москви до цього процесу були залучені й українці. Огляд пропонованих джерел дає можливість більше дізнатися про роль і місце Війська Запорозького і в цій сфері. Необхідно зауважити, що в той час війна йшла проти безпосереднього сусіда Війська Запорозького – Кримського ханства, котре було складовою частиною Османської імперії.

У першому з документів – листі від *7 травня 1691 р.** – гетьман інформував царів, що товмач з Правобережжя Андрій Чалий, який, займаючись звільненням невільників, часто бував у «бусурманській» стороні, розповів йому про призначення нового хана та наміри кримчан відправити війська на чолі з перекопським Шан-Гіреєм салтаном під російські прикордонні міста. Попередження про це Мазепа послав до белгородського воєводи Бориса Шереметева. Окрім того, Чалий розповів про новини щодо воєнних дій австрійців і поляків проти турків і татар, протистояння австрійців з французами, привезення близько 4 тис. ясиру з польських земель у Білгородчину**¹. Нагадаємо, що зміна правителів Криму тоді дійсно мала місце. Замість Селім-Гірея I (1684–1691), який під тиском обставин відмовився від ханства, за рекомендацією попередника в березні 1691 р. ханом був призначений Саадат-Гірей II (1691)². Стосовно ж повідомлення про татарський напад, то відомо, що навесні 1691 р. татари вторглися на Слобожанщину, де сплюндрували Чугуївський повіт: Зміїв, Лиман, Біткін, Тирлове. До сотні людей було вбито, до 2 тис. забрано в неволю, значні збитки завдано господарству³.

* Тут і далі курсивом позначено недруковані листи Івана Мазепи.

** Географічні назви подаються за орфографією джерел.

Навесні український загін, відправлений гетьманом, перехопив загін противника, котрий прямував під прикордонні міста. Так, 6 травня полтавський полковник Федір Жученко писав Мазепі, що значний товариш Іван Іскра з товариством привів до Полтави 9 полонених, узятих на річці Тернівці, де було розбито загін кримських татар. Невдовзі Іскра мав їхати до Батурина⁴. 9 травня Мазепа писав про цю подію російському керівництву і пересилав листа від Жученка, зазначаючи, що по приїзді Іскри з полоненими відправить їх до Москви⁵, а 11 травня Іскра з товариством привіз 7 полонених до Батурина. Тут їх допитали, і запис цих розповідей гетьман переслав до російської столиці. Татари розповіли, що їхній загін чисельністю в 65 осіб був відправлений перекопським беєм за «язиками» під Новобогородицьке місто чи міста на Коломаку. Козаки Іскри напали на татар, коли ті ночували в урочищі біля Самари, багатьох убили, забрали майже всіх коней, яких було близько ста, взяли 10 полонених. Один з полонених одразу ж зумів утекти, а інших привезли до Полтави, де двох мусили залишити лікувати рани. «Язики» повідали й про різні кримські справи, зокрема про чутки, що при новому хані, який мав приїхати з Білгородчини, перебуває гетьманський посланець Пантелеймон Радич, якого після приїзду до Криму збиралися відпустити. Тамтешні мешканці вважали, що після від'їзду Радича буде укладено мир з царською державою. Розповіли полонені й про зміни у верхівці ханства та фортифікаційні роботи в Перекопі⁶.

Ще раз про дії згаданого козацького загону гетьман писав царям *13 травня 1691 р.* Мазепа зазначав, що, як він повідомляв раніше, відправлені в Дике поле знатний товариш Полтавського полку Іван Іскра з козаками напали біля Самари вночі на загін кримських татар, який прямував під прикордонні царські міста. Противник був розбитий, у полон потрапило 9 осіб, з яких 7 привезли до гетьмана (2 поранених залишили у Полтаві). 11 травня козаки з полоненими приїхали до Батурина, а тепер Мазепа відправляв їх з 15-ма супроводжуючими та Іскрою до Москви⁷.

Боротьба союзних європейських держав проти Османської імперії не виключала і їхніх намагань за сприятливих обставин вийти з війни, уклавши максимально вигідний для себе мир. По такому шляху йшла й Москва, а значна частина заходів у цьому напрямі здійснювалася при посередництві Батурина. Так, 1691 року Мазепа послав свою людину – згаданого вище Пантелеймона Радича до хана Саадат-Гірея в Білгородчину з пропозицією відправити послів до Москви для мирних переговорів. У відповідь хан відправив до Москви гінця Кара-Магмет-агу з оголошенням, що згоден на мир при умові відновлення сплати данини⁸. З наступного документа дізнаємося важливі подробиці щодо приїзду ханського гінця в Україну. *18 травня 1691 р.* в листі до царів Мазепа зазначав, що перед цим він доповідав про повернення з Криму Радича, який приїхав до Переволочної з посланим від хана агою. Гетьман наказав Радичу їхати з агою до Глухова, оминувши Батурин, як місто, де бували люди з «різних країв». 18 травня у Глухові відбулася зустріч Мазепи зі своїм посланцем та кримським представником. Ага передав гетьману листи від нового хана та від Батир-аги з Білгородчини, який раніше перебував у полоні в Батурині, а потім

був відпущений за викуп. На словах ага повідомив, що привіз також грамоту від хана до царів. Не маючи надійних перекладачів, Мазепа вирішив залишити Радича і агу в Глухові до царського указу, не проводячи докладних розмов і не перекладаючи листів, аби надалі відправити обох до Москви, разом з привезеними документами⁹.

Наступні документи містять дані про здобуття гетьманом різних відомостей про південних сусідів та пересилку їх до російського керівництва. *11 липня 1691 р.* Мазепа повідомляв царям, що разом зі своїм листом пересилає до приказу Малої Росії інформацію від греків, які приїхали з Царгорода до Ніжина¹⁰. *15 липня 1691 р.* він писав монархам про батуринського козака Василя Полянку, котрий, приїхавши з Ясс, привіз відомості про похід хана з ордами проти німецьких військ та захоплення татарями багатьох людей у польській землі¹¹. Цього ж *15 липня 1691 р.* Мазепа висловлював вдячність царям за указ белгородському воєводі Борису Шереметеву і севському Федору Борятинському перебувати напоготові і при надходженні листів від нього одразу йти в українські міста, де, об'єднавшись, відбиватися від ворога¹².

У жовтні цього року українські сили здійснили удар по противнику – відбувся похід 3 тисяч лівобережних козаків разом з козаками Семена Палія на Білгородчину¹³. А вже у грудні виникла потреба бути напоготові до відбиття нападу з Кримського ханства. З листа до царів від *27 грудня 1691 р.* дізнаємося, що раніше Мазепа передавав їм достовірні відомості про підготовку татарських – кримських та білгородських орд до воєнного походу, засвідчуючи свою готовність до виступу з Батурина до Гадяча чи Переяслава з охотницькими та частиною городових полків для захисту українських земель, на що просив термінового указу. Тепер же, після надходження нових даних із Січі про готовність до війни кримчан та очікування ними допомоги черкесів з наміром напасти на українські міста, гетьман знову клопотався про таке розпорядження¹⁴.

Збереглися накази Мазепа від *22 грудня* компанійському полковнику Іллі Новицькому щодо готовності до відбиття татарського нападу, з огляду на повідомлення від запорожців і торгових людей про наміри орд з Криму і Білгородчини взимку вчинити напад під українські міста, а також від *27 грудня* про виступ у прикордонні місця, після отримання із Січі даних про вихід татар зі своїх помешкань. Попередження про можливий напад отримали й усі городові полковники¹⁵. *31 грудня 1691 р.* Мазепа писав царям про пересилку до них листа Палія з інформацією про готовність до війни двох салтанів¹⁶.

Невдовзі гетьман збирався виступити й сам. *8 січня 1692 р.* Мазепа повідомляв царям, що отримавши після свого донесення указ про похід з Батурина до Переяслава чи Гадяча з охотницькими та певними городовими полками для захисту українських земель від «бусурманських» нападів, узгоджуючи свої дії з белгородським воєводою Борисом Шереметевим та севським – Федором Борятинським, він мав намір *15 січня* вирушити до Переяслава. Це зумовлювалося отриманими відомостями, згідно з якими в Білгородчині знаходилася готова до воєнних дій 15-тисячна орда з двома салтанами. Мазепа вва-

жав, що коли орда збирається йти на царську державу, то вдарить під міста Переяславського і Київського полків. Там же мусив з'явитися противник – при об'єднанні білгородських та кримських військ. Якщо ж кримські сили з калгою мали, не з'єднуючися з білгородськими, йти лівим берегом Дніпра під російські чи українські міста, то проти них могли виступити давно готові до походу Полтавський, Гадяцький, Миргородський і піхотний Кожуховського полки. Через віддаленість Переяслава Мазепа наказав цим полкам, за відомостями від Шереметева, йти на з'єднання з російськими силами, про що відправив листи також до Белгорода і Севська. Гетьман зазначив, що йому треба йти до Переяслава, не очікуючи нових відомостей, бо неприятель діяв швидко – «як буря вітряна». І коли б противник з'явився під згаданими містами під час перебування Мазепи в Батурині, то було б неможливо встигнути дати йому відсіч. Гетьман висловлював готовність взаємодіяти і з Шереметєвим, якби в цьому виникла необхідність¹⁷.

15 січня 1692 р. від українського правителя до царів надсилався лист про те, що з Переволочни від Рутковського надійшли відомості щодо прибуття хана до Криму, після чого кримські орди, котрі вже вийшли за Перекоп, повернулися назад. Однак через небезпеку від білгородських військ 15 січня Мазепа виступив до Переяслава. Десь у той час із Белгорода на прикордоння виступив і Шереметєв. У разі нападу з Криму під прикордонні слобідські міста гетьман наказав полтавському, гадяцькому і миргородському полковникам допомагати російським прикордонним частинам, а особливо Новобогородицькому місту, де воєводою був Венедихт Змеєв. Остання вказівка була, вочевидь, викликана тим, що Москва звернула увагу на скарги верхівки Новобогородицька стосовно його слабкого заселення. У листі згадується, що з відписок із Новобогородицького міста царям стало відомо, що там на посаді живе лише близько 100 осіб через те, що місцева влада українських міст затримувала бажаючих переселитися туди. Воєвода міста вбачав небезпеку і з боку запорожців, які уклали перемир'я з «бусурманами», та запитував московську владу, чи пропускати запорожців до міста з метою купівлі хліба. Натомість Мазепа заперечив закиди воєводи щодо охочих йти до Новобогородицька, оскільки неодноразово наказував таких людей не затримувати. Гетьман вважав, що йти туди ніхто не бажає, бо багато з тих, хто пішов спочатку, загинули від епідемії. Не погоджувався він і з тим, що існує загроза місту від запорожців, хоча поділяв думку, що в Новобогородицьку, як прикордонному пункті, воєводі потрібно бути особливо пильним¹⁸.

Перебуваючи у поході до Переяслава, *17 січня 1692 р.* Мазепа писав царям, що взяв із собою полковника Олексія Обухова з 3-ма сотнями московських ратних людей, а також повідомляв, що отримав листа від переяславського полковника з новиною про переправу 12-тисячної білгородської орди через Дністер. Гетьман підкреслив, що ця новина збігається з відомостями, про які раніше писав до нього Палій¹⁹.

Наступне послання стосувалося рівня готовності російських частин до воєнних дій. З листа від *21 січня 1692 р.* до російських монархів дізнаємося, що за царським указом полковники Борис Щербачов та Ілля Дуров з полка-

ми мали взяти участь у поході разом із Мазепою, але оскільки полк Дурова не був належно укомплектований (у ньому було лише дві гармати без боєприпасів і коней для транспортування) гетьман писав до київського воєводи Луки Долгорукова, щодо поповнення кількості гармат. Однак Долгоруков відповів, що в Києві потрібних гармат, припасів і коней немає і що він звертався у Переяслав до воєводи Семена Толочанова. Але й Толочанов написав Мазепі, що не має потрібного. Через це український правитель дійшов висновку, що без царського указу справа не вирішиться²⁰.

Наступного дня – 22 січня 1692 р. гетьман писав царям, що очолюване ним військо, прибувши під Переяслав, отаборилося за шість миль від міста. За словами Мазепи, при ньому знаходилися виборні люди з різних городових і охотницьких полків з Батурина і артилерія. Нові відомості про противника не надходили, і гетьман планував близько тижня перебувати на тому місці. Городовим полкам було віддано розпорядження перебувати в боєготовності, не йдучи на з'єднання, а Полтавський, Гадяцький і Миргородський полки мали бути готовими до відбиття нападу з Криму під прикордонні слобідські міста. Від вихідців стало відомо про зміни в керівництві Кримського ханства, про що надійшли листи від Рутковського. Цього ж числа прислав листа до гетьмана Палій з повідомленням про прихід 17 січня білгородських орд на чолі з двома салтанами під Немирів. Тепер Мазепа чекав про них наступних відомостей, а до Москви пересилав листи від Палія і від немирівського коменданта²¹. Відомо, що цього місяця, коли околиці Немирова стали пустошити буджацькі татари, комендант міста Бринк неодноразово звертався до Палія, прохаючи прислати на допомогу козаків²². На нашу думку, один з таких листів і був присланий від полковника до Мазепи.

Невдовзі удару з півдня було завдано і по Лівобережжю. Татарські чамбули з Білгородчини з 27 січня розіслали свої чати під Бубнов, Золотоношу, Домонтов та інші населені пункти Переяславського полку. Їх переслідували лівобережні війська на чолі з генеральним військовим осавулом Андрієм Гамалією. Далі під Бугушевою слобідкою з'явилися кримські татари, а потім нові загони ворога приходили під Кропивну й Золотоношу. На початку лютого гетьман отримав відомості від кошового отамана, що татари з Криму вирушили обома сторонами Дніпра під українські міста. Окремі бої з противником продовжувалися аж до кінця лютого. Знаходячись у Переяславі, гетьман продовжував керувати діями козацьких загонів, які посилав проти окремих татарських чамбулів. З походу він повернувся вже у березні. Цього ж місяця лівобережні війська спільно з правобережними здійснили похід під Очаків²³.

Водночас, продовжуючи пошук шляхів до примирення з Османською імперією, в 1692 році росіяни відправили до Криму свого посланця, піддячого Василя Айтемирова. Останній віз до Бахчисарая грамоту, адресовану хану Сафа Гірею (1691–1692) та пропозиції «вічного миру» з Туреччиною. Айтемиров виїхав з Москви 3 березня, 18 прибув до Батурина, а 24 виїхав у подальшу дорогу²⁴.

Про цього посланця знаходимо дані в листі від 25 березня 1692 р., адресованому царям. У ньому йдеться про те, що піддядчий Посольського приказу Айтемиров, посланий до хана, прибув до Батурина 18 березня з татариним, який приїжджав до Москви з кримським посланцем, грамотою до Мазепи, списками царської грамоти до хана, а також списками статей планованого мирного договору з турецьким султаном і кримським ханом. 24 березня Айтемиров разом з людиною гетьмана – колишнім гадацьким полковим писарем Василем Велецьким виїхав з Батурина. Услід за Василем Айтемировим гетьман таємно послав до Криму «особливу людину» «торговим способом», яка б провідала про прийом і відпущення царської людини та швидко дала про це знати. Здійснити таку операцію було не важко, бо із Запорозжя всякі торгові люди вільно їздили до Криму²⁵.

Наступний лист містить дані про нові заходи для здобуття неприязельських «язиків». 30 березня 1692 р. Мазепа повідомляв царям, що під час перебування у Переяславі відправив польового ватажка Павла Фіцуру з товариством за Дніпро і Бог. Фіцура був під Очаковом, але через обережність тамтешніх мешканців не зміг добути жодного «язика». Натомість вже при поверненні біля Богу зустрів волошина, який недавно пішов з Очакова до християнських країв, і прислав його до Батурина. Запис розповіді волошина пересилався до приказу Малої Росії. Схоже завдання отримав ще один загін. За гетьманським наказом товариш Полтавського полку, польовий ватажок Антон Рудий, а на час написання листа вже царичанський сотник, мав іти під Перекоп для «вчинення промислу» і взяття татарського «язика», через якого можна було б довідатися про наміри кримського хана й тамтешні новини. Ватага успішно справилася із завданням – захопила 9 полонених, з якими невдовзі мала приїхати до Батурина. Звідси полонені у супроводі козаків мали бути одразу послані до Москви²⁶.

До початку місяця відноситься цікавий лист, котрий свідчить про участь керівництва Війська Запорозького у виробленні політичної лінії Москви стосовно виконання умов «Вічного миру» 1686 р. 2 квітня 1692 р. Мазепа писав царям про отримання їхнього указу порадитися зі старшиною і дати рекомендації щодо таких питань: чи йти цього літа царським військам у похід для виконання мирних домовленостей; які при цьому використовувати сили, коли й куди виступати; чи не буде відмова від здійснення походу зарахована до порушення договорів. На це гетьман відповідав, що буде радитися зі старшиною та полковниками ближче до тижня Святих Жінок Мироносиць, коли до нього з генеральною старшиною як звичайно з'їдуться полковники та інша старшина з міст. З цього ж послання дізнаємося, що Москва схвально відреагувала на дії українського правителя у Переяславському поході²⁷.

Маємо нагоду згадати, як відповідав на запити Москви сам гетьман у листі від 13 квітня 1692 р., адресованому царям. У цьому документі зазначено, що в царській грамоті, привезеній піддядчим Малоросійського приказу Григорієм Богдановим, повідомлялося, що після отримання донесень з Польщі від резидентів Івана Волкова та Бориса Михайлова і після розмови у Посольському приказі з польським резидентом було вирішено відновити воєнні дії проти

Османської імперії. Через це царі наказали гетьману порадитися зі старшиною й надали рекомендації щодо часу і мети майбутнього походу, числа призначених для нього військ та місця їх збору. На нараді зі старшиною, полковниками та іншими урядниками ці питання були обговорені. Українські пропозиції мали бути представлені через посланців до Москви, очолюваних чернігівським полковником Яковом Лизогубом. Причому гетьман зазначав, що волів би притримуватися старого звичаю, коли пропозиції формулювалися відповідно до наказних царських статей. Питання про виконання союзницького обов'язку перед Польщею він залишав на розсуд Москви. Однак у відповідь на слова польського резидента про дії військ Речі Посполитої Мазепа зазначив, що й царські війська постійно беруть участь у воєнних діях, як в обороні, так і в походах на територію противника: під Перекоп, Очаків, Кизикермен і Білгород. Свідченням цього були полонені, які надсилалися до Москви. Минулої зими Борис Шереметєв та гетьман з військами здійснили похід на кордон, а нещодавно чимало військових людей з Лівобережжя було за Богом, на території противника, де розорили очаківські посади, відігнали худобу та взяли полонених. Після повернення військ Мазепа збирався відправити посланців з полоненими до Москви, для розповіді про похід і отримання монаршої милості²⁸. Цього місяця до російської столиці для розповіді про результати обговорення поїхала група українських старшин на чолі з Лизогубом: колишній ніжинський полковник, гадяцький і миргородський полкові судді та інші²⁹.

Є дані, що з царською грамотою, в якій також порушувалося питання щодо майбутнього походу, приїжджав до Батурина й стольник Циклер. На різдвяному засіданні старшини було запропоновано виступити у похід наприкінці травня, після завершення польових робіт, і насамперед захопити турецькі містечка на Дніпрі, а потім діяти в напрямку Очакова, Буджака й Тягині. Українська верхівка рішуче заперечила проти походу на Білгородчину через її віддаленість та інші труднощі, пропонуючи спрямувати туди війська Речі Посполитої. Прозвучали й пропозиції щодо загального плану походу й низки тактичних питань. Що ж до питання про союзницькі зобов'язання, то українці ухилилися від відповіді на нього, залишивши його на розгляд російського керівництва³⁰. А в лютому 1693 р. Мазепа мав розмову про похід з дяком Посольського приказу Андрієм Вініусом. Причому, коли дяк зазначив, що царі вирішили відкласти похід на турецькі містечка на Дніпрі, Мазепа говорив про значну користь такої операції³¹.

За 7 квітня 1692 р. маємо нове послання царям, в якому йдеться про те, що царичанський сотник Антон Рудий з товаришами привезли до Батурина 4-х полонених татар. У супроводі козаків Мазепа відправляв усіх полонених до Москви³². Відомо, що там козаки отримали винагороду. 21 квітня Антону Рудому з вісьмома товаришами, які приїхали до Москви з чотирма полоненими татарами, взятими під Перекопом, було виділено жалувannya³³.

У березні 1692 р. відбувся згаданий вище спільний похід лівобережного і правобережного козацтва під Очаків. Дані про це знаходимо у посланні царям від 10 квітня 1692 р. За словами гетьмана, раніше він доносив, що жалкує

через те, що минулої зими «бусурмани» спочатку з Білгородчини, а потім з Криму в чималій кількості вдарили «між городки» і швидко відійшли. І хоча збитки вони вчинили невеликі, через готовність українців до відсічі, однак нанести належного удару по противнику під час переслідування його не вдалося. Навздогін за нападниками Мазепа безуспішно посилав частину війська на чолі з Гамалією. Тому, коли у похід пішов Палій, з ним було послано певну кількість людей з городових і охотницьких полків. Тепер же надійшли відомості, що козаки ходили під Очаків, де захопили й знищили посади, а також взяли у полон більше десятка татар. Про все це і про повернення військ до Дніпра написав гетьману переяславський полковник. Його лист разом з листом від полковників, які були під Очаковом, гетьман пересилав до Москви. Водночас переяславський полковник і київський війт повідомили, що нещодавно до Немирова прибуло понад десять корогв польських жовнірів³⁴.

За даними інших джерел та розвідок істориків відомо, що спочатку війська планували йти під Тягиню, але через погані погодні умови – «велику росквась» повернули на Очаків³⁵. Як з'ясував історик М. Петровський, про свої дії полковники Г. Пашковський, М. Кузьменко, І. Ростовський, С. Яворський і Д. Горленко повідомили гетьману листом від 5 квітня з Лебедина. За їхньою інформацією, разом із Палієм 22 березня вночі вони вдарили на посад і поля Очакова, захопили у полон турків, татар і волохів, з яких із 30 відправляли до Мазепа. Після переправи через Бог на Міусі війська розділилися. Палій зі своїми козаками поїхав до Фастова і повіз із собою трьох татар, а лівобережні полки попрямували до Дніпра. Через деякий час – 20 червня* в листі до царів Мазепа, пишучи про повернення своїх козаків з цього походу, додавав, що військові дії під Очаковом проводилися не тільки вночі, а й протягом усього наступного дня, було знищено багато противників, відігнано «стада їх всі». Тоді ж гетьман відправляв до Москви Пашковського з полоненими³⁶. Посланцям Мазепа, які привезли 30 полонених турків, татар і волохів, захоплених під Очаковом, у травні 1692 р. видавалося царське жалування³⁷.

Уже за кілька днів – 14 квітня 1692 р. гетьман повідомляв царям про успішні дії одного з українських загонів. На початку весни з Полтавського полку вийшла козацька ватага, яка перебувала вище самарських міст на урочищі Терновці, аби пильнувати шляхи, щоб противник несподівано не прийшов під російські та українські міста. Ватага зустрілася з невеликим татарським загonom, який, вийшовши з Перекопа, ходив під орьельські міста, а тоді повертався назад. Наздогнавши противника на Терновському броді, козаки відбили у нього весь ясир і захопили у полон двох татар. Полонених прислали до Батурина, а ватага залишилася на верхів'ях Самари. Мазепа відправляв полонених до Москви у супроводі козаків, котрі брали участь в сутичці з татарами³⁸. Уже 25 квітня в

* Ця дата викликає сумніви з огляду на час приїзду до Москви й отримання царського жалування посланцями гетьмана, про що йдеться далі.

російській столиці цим козакам – Федору Рогулі з чотирма товаришами видавалося царське жалування³⁹.

Між тим розгорталися події, пов'язані з виступом Петра Іваненка. Наприкінці квітня 1692 р. Іваненко переїхав із Січі, де був писарем, до Криму, а 26 травня від імені «удільного князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького городового й народу малоросійського» уклав «вічний мир» між ханством та Україною. За цим договором визнавалися державна незалежність України та її право на самостійне визначення державного устрою. Територія держави мала обіймати Лівобережжя, частини Правобережжя та Слобожанщини. Договір передбачав взаємодопомогу при боротьбі із зовнішніми противниками, зокрема, Крим мав допомогти Україні звільнитися з-під московської влади. За це українці мали дозволити татарам здійснювати набіги Муравським шляхом. Установлювався порядок дипломатичних взаємин, проголошувалося право вільних, безоплатних промислів українців у басейні Дніпра, купці з обох боків зрівнювалися у митних правах з місцевими. За підтримки татар 18 липня на раді в урочищі Кам'яний Затон Іваненко був обраний гетьманом. Після прибуття татарського війська верхівка Січі пішла на укладення з ним угоди про спільні дії, але фактично зробила все можливе, щоб не допустити приєднання до татар значних запорозьких сил. Наприкінці липня з 20-тисячним татарським військом та кількома сотнями запорожців Іваненко прибув на південь Лівобережжя, де невдовзі здобув підтримку в Царичанці та Китайгороді. Однак подальших успіхів досягти не вдалося через грабежі українських територій та захоплення ясиру татарами. Після надходження даних про наближення лівобережного війська на чолі з Мазепою, Іваненко з татарами відійшов до Криму. З провалом походу 1692 року він утратив підтримку як народних низів, так і старшинської опозиції⁴⁰.

У січні 1693 р. 40-тисячне татарське військо разом з Іваненком приходило до Січі, намагаючися схилити її до спільних дій, а отримавши відмову, вирушило на Полтавський полк. Наробивши шкоди в околицях кількох міст, захопивши у полон певну кількість людей, з наближенням українських гетьманських і російських військ татари відійшли. Для участі у воєнних діях 6 лютого в Лубни до Мазепи прибув Палій зі своїми козаками, але оскільки татар вже не було, правобережний полковник запропонував гетьману здійснити похід на поселення противника⁴¹.

Про те, як проходив цей похід, дізнаємося з листа Мазепи від *12 березня 1693 р.* до царів. У цей час поверталося з виправи військо, очолюване Палієм та лубенським полковником Леонтієм Свічкою. З дороги командири доносили, що на шляху до Кизикермена відправлені наперед 400 кіннотників, під керівництвом колишнього кошового отамана Федька, мали бій з противником. Козаки здобули перемогу й захопили більше десятка «язиків». Потім, 2 березня, все військо (кіннота й піхота) здійснило напад на Кизикермен: спалило нижній посад, знищило багатьох ворогів, обстріляло з гармат верхнє місто, а вночі у цілості відійшло. Сили противника виходили з міста вслід за козаками, але були з втратами загнані назад. Гетьман відзначив значну ефективність

здійсненої операції*. Окрім цього Мазепа посилав кілька сотень кіннотників на чолі з осавулом полку Новицького Іваном Рубаном на Білгородський шлях (проходив із Криму на Очаків і до Білгорода), щоб перейняти посланців від хана до кримського посла, який поїхав до короля. Про цих посланців повідомили духовні люди, що прибули з волоської землі. Відомостей про осавула на той час Мазепа ще не мав⁴².

З іншого донесення гетьмана дізнаємося, що дії Рубана були безрезультатними, хоча він двічі ходив на зазначений шлях. Причиною цього стало те, що про нього дізналися на Запорозжжі, а звідти повідомили в турецькі містечка. Через небезпеку противник тимчасово перестав при малій кількості людей користуватися сухопутним шляхом, оскільки була можливість пересуватися водним. Тому Рубан повернувся до Дніпра, де мав перебувати з метою запобігання набігам противника⁴³.

Зауважимо, що Самійло Величко датував подібного листа 12 березня 1694 р.⁴⁴ Вважаємо це датування хибним, бо достатньо матеріалів вказують на похід під Кизикермен 1693 року⁴⁵, а за 1694 р. свідчить лише літописець. До того ж у наведеному Величком листі гетьмана до царів від 8 лютого 1693 р., Мазепа писав, що відправляв з Палієм такі ж сили – Леонтія Свічку з частиною його полку, виборних козаків інших полків, а також частину виборних з охотницьких полків⁴⁶. Очевидно, 1693 роком треба датувати й інший лист Мазепи, наведений Величком, під 23 квітня 1694 р., де згадується про спільний приїзд лубенського полковника з Палієм до Батурина після повернення з походу⁴⁷. До того ж, нами було знайдено майже ідентичний документ, але датований 25 квітня 1693 р.⁴⁸

Є дані про значний сполох у Кримському ханстві через зазначений похід. 3 березня 1693 р. в Бахчисараї здійнялася тривога через звістку, що надійшла з Кизикермена, про те, що до цього міста йде 30-тисячне російсько-українське військо. По всьому Криму було розіслано гінців з наказами їхати на оборону Кизикермена⁴⁹.

25 квітня 1693 р. Мазепа писав царям про нові загрози з півдня, пов'язані з Іваненком. Полтавські торгові люди, які були затримані в Криму, а після поновлення перемир'я з запорожцями повернулися, розповіли, що хан має намір разом з Іваненком знову приходити в Україну. Це ж підтвердив інформатор гетьмана Григорій Якубенко, який приїхав із Запорозької Січі. Причому хан розраховував не стільки на воєнні дії, як на заворушення у Війську Запорозькому, а потім і на укладення перемир'я з ним. З огляду на це султан ніби-то вирішив не відправляти кримських та білгородських татар на «німецьку війну». Окрім того, противник збирався очистити від польських сил волоські рубежі. Через

* Докладніше про похід див.: Сергієнко Г. Я. Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // З історії Української РСР. – К., 1962. – Вип. 6–7. – С. 27–28.

таку ситуацію гетьман просив допомоги російських військ і повідомляв, що розіслав універсали по всіх полках з наказом, аби городове та охотницьке війська перебували в боєготовності. При цьому гетьман розраховував і на те, що неприятель знатиме, що Військо Запорозьке готове до відсічі⁵⁰. З листа від 28 квітня 1693 р. до російських монархів дізнаємося, що з метою подальшого збору відомостей Мазепа посилав знатного військового товариша Івана Іскру на чолі ватаги козаків Полтавського полку в дикі поля. Ця ватага перестріла татарський загін, який прямував під українські міста. Козаки розбили противника, взяли одного полоненого і прислали до Батурина, а гетьман відправив його до Москви. Ватага ж залишилася у верхів'ї Самари для подальших воєнних промислів⁵¹. Зауважимо, що дані про залишення хана в Криму не відповідали дійсності, бо 1 травня він виступив з Бахчисарая на війну в Угорщину⁵².

Цього місяця було здійснено ще кілька невеликих акцій проти кримчан, котрі закінчилися взяттям полонених. Так, у травні 1693 р. гетьман писав царям, що за його наказом охотницькі товариства з різних полків ходили в «дикі поля» на воєнні промисли за «язиками». З Царичанської сотні Полтавського полку більше десятка козаків ходили під Перекоп, де захопили коней з татарських стад та двох татар, які були при них. Проте «кращого» татарина вбили по дорозі, а другого привезли до Батурина. Мазепа відправив татарина у супроводі козацького ватажка і двох товаришів до Москви⁵³. 26 травня 1693 р. датується лист до російських монархів, з якого довідуємося, що Мазепа повідомляв і раніше, що запорозькі та царичанські козаки були на воєнних промислах на пониззі Дніпра, під час яких захопили 3-х калмиків. Тепер козаки привезли полонених до Батурина, а гетьман відправляв їх до Москви. Від калмиків нічого не дізналися і відправляли без записів їхніх розповідей, що було винятком з правила, за відсутністю перекладача з їхньої мови⁵⁴. Наступним днем – 27 травня 1693 р. датується нове повідомлення царям. Згідно з ним, Мазепа посилав ватага – переволочнинського сотника Івана Ковальчука з компанійцями в «дикі поля» за татарськими «язиками». Біля р. Бог козаки розбили ворожий загін і захопили двох осіб. Після привезення до Батурина, полонених відправили до Москви⁵⁵.

Насиченим даними щодо протистояння з Кримом є й лист від 31 серпня 1693 р., адресований царям. У ньому йдеться про те, що за повідомленням з Києва воєводи Петра Хованського від 16 серпня та київського полковника Костянтина Мокієвського, поблизу міста, під селом Ходосовкою, татари напали на людей, які були на польових роботах, і захопили у полон кілька десятків осіб. Сумуючи за полоненими та знаючи про те, що противник має намір чинити нові наїзди під Київ, Мазепа наказав київському та переяславському полковникам з виборними людьми йти на Правобережжя. Вони мали спробувати надгогнати нападників або перейняти інший загін. Далі гетьман пояснював, чому не був застережений напад ворога: він не тримав ніяких військ під Києвом, бо за царським указом цього року не планувався похід на південь і тому Мазепа дозволив козакам усіх полків жити у своїх помешканнях та займатися господарськими справами; раніше за Києвом утримувалися військові люди для

безпеки місцевих мешканців і відсічі ворожих нападів, але вони були забрані звідти через скарги київських монастирів на збитки на полях від випасу коней і в лісах від вирубування дерев на дрова.

Далі йдеться про успішний захід вже з українського боку. Послане за гетьманським наказом на Правобережжя товариство Переяславського полку натрапило на загін противника з Білгородчини чисельністю в 300 осіб, який повертався з-під Києва з полоненими християнами. У листі не розповідається про збройну сутичку, а лише сказано, що козаки захопили одного «язика» й привезли його до Батурина. На цей раз Мазепа відправляв до Москви не самого полоненого, а лише запис його розповіді, бо татарин був дуже хворим. «Язык» розповів, що султан, залишений ханом у Білгородчині, мав посилати нові загони під Київ і на Переволоченський шлях з метою збору інформації й узяття полонених. Окрім цього, на прохання Палія, Мазепа послав на Правобережжя переяславського полковника Івана Мировича з тисячею людей для спільних воєнних дій, а київському полковнику наказав стати за Києвом.

У цьому ж документі повідомлялося, що київські торгові люди, які приїжджали з Польщі, сповістили про смерть хана Селім-Гірея I по дорозі на війну проти угорців та про призначення нового хана, імені якого не знали⁵⁶. Утім, ця звістка була помилковою, оскільки Селім-Гірей I утретє був на чолі Криму з 1692 до 1699 рр.

Дані про хід згаданої в листі спільної виправи лівобережних козаків і людей Палія літопису С. Величка та документів приказу Малої Росії дещо різняться. За даними літопису Величка, зокрема й уміщених у ньому листів гетьмана, Мазепа писав царям про те, що наказав полковникам – київському Костянтину Мокієвському, переяславському Івану Мировичу і охотницькому кінному Пашковському з виборними людьми перейти на Правобережжя і стежити за ворожими наскоками. Після переходу до цих військ надійшов Палій зі своїми козаками. Далі переяславський полковник і Пашковський, з понад 1 тис. людей пішли з Палієм «для воєнного промислу далі, під бусурманські житла», а київський полковник мав залишитися під Києвом, для охорони місцевого населення. Палій, правда, не був задоволений такою підтримкою, бажаючи, щоб гетьман прислав для спільних воєнних дій 6–7-тисячне військо з піхотою і гарматами. Об'єднане військо здійснило напад під Тягиню, а при поверненні зустрілося в урочищі Кодимі, поблизу Дніпра, з численними буджацькими силами, котрі поверталися, не реалізувавши свій намір щодо нападу під Київ, бо отримали відомості про козацький похід. Протистояння тривало два дні. Протягом першого дня полягло багато козаків і татар, а вночі татари оточили козаків, готуючись до бою наступного дня. Оскільки у полон до татар потрапив один з козаків і розповів про їхні сили й розташування, козацьке військо змінило місця розміщення окремих частин, а також укріпилося шанцями. Коли ж уранці татари вдарили по найслабшому, на їхню думку, місцю оточених, то наразилися на опір відбірних козаків і втратили 3–4 тис. убитими. Вважаючи, що їх обманув полонений, татари стратили його. Подальші їхні дії були вже не такими напористими, і невдовзі противник залишив козаків⁵⁷.

За документацією ж Малоросійського приказу, в поході взяли участь Київський, Переяславський, Миргородський полки, охотницький полк Пашковського і 1300 правобережних козаків. Загалом військо налічувало 3 тис. осіб та мало 6 гармат. Біля Дубосар було зруйновано татарські поселення, захоплено значну кількість коней та худоби. Після цього козаки вирішили переправитися на Лівобережжя, щоб їх не застала в татарських селах орда, яка поверталася з походу на Волинь і Полісся. 25 вересня козацьке військо зустрілося з 20 тис. татар біля урочища Кодими. Два дні козаки оборонялися в таборі, укріпленому возами й земляними насипами. Втративши вбитими понад тисячу осіб, татари припинили штурми. Козаки ж втратили вбитими 40 осіб і 150 пораненими⁵⁸. Проте є дані й про значно більші втрати серед козаків – 700 осіб лише у Палія⁵⁹. Водночас частину українських військ гетьман відправив до містечка Коломак, аби перешкодити нападу кримських і білгородських сил на Лівобережжя. Кримські татари, яким стало відомо про цей захід, рушили на Слобожанщину, де набрали полонених, а потім повернулися до Криму⁶⁰. Можливо, що саме через татарські напади цього року з України до Москви було відправлене прохання про додаткове розміщення російських ратних людей у Київській фортеці⁶¹.

Ще одна загроза була пов'язана з можливістю підтримки татарських дій запорожцями. Наприкінці серпня до Москви приїхав батуринський козак Яким Книш і привіз листи Мазепи до царів та запорожців до гетьмана. Він розповів про поїздку на Січ і зазначив, що запорожці мали намір після повернення хана з угорської землі затвердити з ним мир і йти війною на російські міста. У такій ситуації царі наказали белгородському воєводі Борису Шереметеву та севському Петру Львову бути готовими до походу для з'єднання із силами Мазепи. Окрема грамота надсилалася гетьману, який теж мав перебувати в готовності до виступу проти неприятеля⁶². Саме про такі розпорядження гетьман клопотався в листі від *1 вересня 1693 р.*, адресованому царям. Цього дня від Івана Рутковського надійшла звістка, підтверджена перекопським татариним, узятим на р. Кінській козаками Полтавського полку, які поверталися із сіллю від Молочних Вод. Цей татарин був у загоні в 400 осіб, посланому з Криму нуреддин-султаном під прикордонні українські міста за «язиком». Йшлося про те, що між турками і татарами на «угорській» війні сталася міжусобиця, через що хан і калга з військами, повернувшись з угорської землі в Білгородчину, невдовзі мали бути в Криму. Татарин сказав і те, що після повернення загону, в якому він був, нуреддин мав послати під прикордонні лівобережні міста ще більші загоны. Мазепа зазначив, що чекати їх найпевніше слід цієї осені, після повернення хана до Криму, коли й запорожці з ним у мирі, причому серед останніх звучали «гнилі та шкідливі слова». У такій ситуації Мазепа просив царського указу в Белгород воєводі Борису Шереметеву та у Севськ воєводі Петру Львову, аби вони були готові до відсічі противника і взаємодії з лівобережними військами⁶³.

Два листа містять дані про взяття українцями полонених. *5 вересня 1693 р.* гетьман інформував царів про відправлення до Москви татарина, взятого

людьми Полтавського полку в урочищі р. Кінської, з двома козаками, які його привели⁶⁴. 16 жовтня 1693 р. він же писав їм, що ватага козаків Полтавського полку на чолі з Галенком та Філоном Лихопоем розгромила татарський загін біля Молочних Вод. Присланого козаками полоненого Мазепа теж відправляв до російської столиці⁶⁵. Були новини і з іншої частини ханства. Уже наступного дня Мазепа писав царям про відправлення до Москви гінців з вихідцем з неволі, котрий прийшов до війська, яке ходило до Тягині, а також повідомляв про те, що до нього від цього ж війська прислали 4-х полонених волохів. До Москви відправили записи їхніх розповідей. Захоплений у поході татарський полонений невдовзі помер⁶⁶.

Три наступних листи стосуються участі українського правителя в політичних взаєминах Москви з Кримом щодо укладення мирної угоди. У першому йдеться про пересилку царського та гетьманського послань у ханство. 24 травня 1693 р. в листі до царів Мазепа пояснював, що не відправив царської грамоти у Крим до Айтемирова і свого листа до наближеної до хана людини, бо без хана і ближньої людини Айтемиров не знав би, з ким говорити про монарші справи. Гетьман чекав указу з цього приводу, а сам мав провідувати, чи хан піде на «німецьку» війну, чи повернеться до Криму, відправивши на війну якогось салтана. Мазепа посилав свій лист для можливого редагування до Москви і тут же повідомляв, що від Аюки до Криму на допомогу хану прибуло кілька сот калмиків – «бойових людей» з табунами коней⁶⁷.

У згаданій царській грамоті до Айтемирова від 8 травня 1693 р. йшлося про те, що він мусить з наближеною до нового хана Селім Гірея I людиною говорити про відновлення переговорів щодо укладення миру, перерваних появою в Криму Петра Іваненка та наступними воєнними діями. Айтемиров мав клопотатися й про видачу Іваненка Мазепі, або принаймні страту його в Криму. У разі відмови налагоджувати мирні взаємини Айтемиров повинен був говорити, щоб його відпустили, в обмін на що з Москви мав бути відпущений кримський посланець. При невдачі й цієї ініціативи, Айтемиров мав добиватися, щоб відпустили хоча б людину, прислану з цією царською грамотою, та передати з нею відомості про стан справ у Криму⁶⁸.

Що ж до листа гетьмана до візира кримського хана, то, за даними С. Величка, у ньому йшлося про неслухні походи татар з Іваненком на Україну, ганебні повернення, бажання Мазепи, аби візир пропонував хану не слухати порад Іваненка і видати його Батурину, клопотання гетьмана щодо повернення Айтемирова й Велецького і відправлення кримського посла до Москви задля укладення миру. Про все це Мазепа писав і до Айтемирова, але листів не відправляв, чекаючи царського указу⁶⁹. Далі зауважимо, що згадка про прибуття калмиків з кіньми до Криму була достовірною. За інформацією Айтемирова, 18 квітня до Бахчисарая приїхав посланець від Аюки з 11 калмиками. Вони повідомили про прислані 10 коней у дарунок хану та про те, що до Криму перегнані близько 30 тис. коней – на продаж. Калмики мали підтримати хана у поході в Угорщину. Аюка ж хотів підтримки хана військами для походу проти

Московської держави, на міста, розташовані на Волзі. Однак хан відповідав, що йде на іншу війну, а підтримати Аюку могли лише черкеси⁷⁰.

Влітку постало питання про поїздку до південних сусідів гетьманського посланця. На початку липня 1693 р., відповідаючи на царський указ про відправлення своєї людини в монарших справах до Криму, Мазепа представляв товмача Петра як найкращу і єдину кандидатуру для виконання цієї місії. Минулими роками він уже двічі їздив до Криму з такими завданнями⁷¹. Однак цього разу з товмачем трапився неприємний інцидент. Про це 18 серпня повідомили нуреддину 2 запорожці, прислані з Січі у справах. Разом із ними до Криму приїхав посланець від Мазепа, козак Прилуцького полку Петро Волошанін, але останній залишився у Перекопі шукати листи, які загубив по дорозі з міста. 21 серпня Волошанін із супроводжуючими людьми приїхав до Бахчисарая і був приведений до каймакана⁷².

Цього ж дня Айтемирову та Велецькому каймакан Апкерим ефенді показував різні листи, в тому числі й гетьманські, та царські грамоти, привезені Волошаніним. Усі ці документи були розпечатані. Серед них був лист Мазепа до наближеної до хана людини, який потрібно було передати Айтемирову, а останній при відсутності наближеної людини чи хана мав дати його каймакану. Царські грамоти адресувалися Айтемирову, а оскільки вони були зашифровані, Айтемиров заявив, що про їх зміст повідомить після того, як прочитає сам. Далі з приїздом Агмет-аги – наближеної до нуреддина людини, Айтемиров зачитав листа від Мазепа. 23 серпня Айтемиров знову був у каймакана, якому повідомив про зміст царських грамот. Перша з них була написана у травні і присвячена питанням укладення миру Росії з Кримом. Друга грамота датувалася кінцем червня. У ній зазначалося, що до царів писав гетьман і повідомив про затримку першої грамоти через те, що хан та наближена до нього людина пішли в Угорщину. Мазепа тоді просив царського рішення з питання відправки грамоти. У відповідь царі наказали послати обидві грамоти з гетьманським листом у Крим до Айтемирова, а останньому було велено чинити монарші справи, як вказано в адресованій йому попередній грамоті. У разі відсутності наближеної людини гетьманський лист належало віддати каймакану і домагатися відповіді та відпущення гетьманського посланця⁷³.

Наступний документ дає можливість дізнатися деякі подробиці поїздки гетьманського посланця. 14 вересня 1693 р. гетьман повідомляв царям, що з Переволочни від Рутковського надійшла звістка, що товмач Петро, котрий повіз до Криму монарші грамоти та гетьманські листи, в Перекопі напився й загубив усі ці послання. За кілька днів за допомогою перекопського бея вони були знайдені і віддані Петру, але в розпечатаному вигляді. Після цього товмач поїхав до Бахчисарая. За твердженням татар, зникле ніби-то знайшов вівчар, розпечатав і заховав у землю. Однак, на думку Мазепа, все це було організовано «бусурманами» після того, як вони дізналися, що в Петра не було грамоти ані до хана, ані до кого іншого з представників влади, а все, що він віз, було призначене особисто Айтемирову. Довідавшись про зміст послань, вони пере-

клали всю провину на Петра. Про це доносили й двос полтавських торгових людей, які були послані Рутковським, за гетьманським наказом, спостерігати за поїздкою товмача⁷⁴.

Водночас українська сторона висловлювала своє бачення й щодо інших питань, пов'язаних з переговорами з Кримом. 1693 року з Польщі до хана направлявся посол Станіслав Жевуський для продовження консультацій щодо укладення мирного договору. Отримавши повідомлення про це від короля, росіяни звернулися до Мазепи за порадами стосовно їхніх представників на переговорах⁷⁵. Про те, яку позицію зайняв гетьман, можна дізнатися з його листа від 9 вересня 1693 р. до російських монархів. Отже, 6 числа від царів до Мазепи надійшов список грамоти польського короля з указом: ознайомившись зі списком, порадитися з генеральною старшиною і полковниками, чи пристойно царям, за порадою короля, посилати когось до хана, разом з польським послом для переговорів щодо укладення миру, чи цю справу залишити на Айтемирова. За відсутності полковників у Батурині та частини генеральної старшини Мазепа радився з тими людьми, які були при ньому. Вони вважали, що посла чи посланця відправляти пізно, бо польський посол, вочевидь, уже давно вів переговори з ханом, не радили доручати цю справу і Айтемирову, до якого міг бути присланий спеціальний гонець, бо польський посол – особа знатна, а Айтемиров з гінцем могли бути не допущені на засідання разом з ним, та й рівень царського посланця не відповідав важливості справи – укладенню договору вічного миру. Натомість українці радили писати монаршу грамоту до хана й відправити з нею гінця, як робив польський король. Можливо, саме через відсутність таких контактів і було затримано Айтемирова в Криму, бо з часу його приїзду правив уже другий новий хан. До жодного з них царі не писали⁷⁶.

Надалі український правитель продовжував консультивати Москву стосовно ведення переговорів з Кримом, умов, на яких могла бути укладена мирна угода, та інших дотичних питань. Політична позиція, яку зайняло російське керівництво, очолюване боярином Левом Нарішкіним, з цих питань значною мірою корегувалася гетьманськими пропозиціями. Проте порозуміння з Кримом і Туреччиною так і не було досягнуто, хоча на 1694 р. консультації щодо миру дійшли до призначення місця для переговорів турецької сторони з представниками членів «Священної ліги», котрим було обране місто Стрий. Москва, очолювана Петром I, змінила свої погляди на відносини з Османською імперією і з наступного року відновила широкомасштабні воєнні дії⁷⁷.

На переговорах про мир, які Варшава протягом тривалого часу проводила з Бахчисарасем та при його посередництві зі Стамбулом, йшлося про можливість виходу Польщі з антиосманської коаліції європейських держав, сепаратної угоди з турками й татарами, а потім і спільної боротьби проти Росії⁷⁸. Навесні 1693 р. в звіті королю про поїздку до Батурина його представник Кириак Ісарович зазначав, що на Лівобережжі дуже бояться, щоб татари не об'єдналися з поляками⁷⁹. Інформація про можливість такої війни потрапляла до українців та росіян і на початку 1694 р. Приміром, у січні 1694 р. Айтемиров

дізнався, що з Польщі до Адріанополя, де перебував за указом султана кримський хан, поїхали послы з метою укладення миру, після чого поляки хотіли разом з кримськими та білгородськими ордами розпочати війну за повернення під свою владу Лівобережної України⁸⁰. Мазепа ще 24 і 29 січня писав до царів про відомості щодо приготувань кримських та білгородських військ для походу під українські міста, а також про чутки в Білгородчині стосовно готовності поляків підтримати татар «у всіх війнах». Уже тоді гетьман наказав відправити караули, які мали повідомити про можливий прихід противника, а також розпорядився щодо виступу своїх полків до Дніпра⁸¹.

Втім, побоювання щодо союзу турків і татар з поляками не підтвердилися й наступні воєнні дії проводилися лише з османського боку. 18 лютого 1694 р. гетьман повідомляв царям, що від Палія до охотницького полковника Григорія Пашковського та від урядника з Драбовки надійшли відомості, що білгородські та буджацькі орди приготувалися до нападу під українські міста. Через це Мазепа перемістив полки свого регіменту ближче до Дніпра і був готовий виступити сам. Наприкінці листа зазначено, що ніжинський полковник сповістив про наближення «бусурман» до Дніпра⁸².

Уже наступного дня – 19 лютого 1694 р. гетьман писав російським монархам, що «бусурмани у великому зібранні» напали на села у Переяславщині, де захопили людей, які завчасно не поїхали до Переяслава, знаючи про можливий напад. Мазепа зазначав, що переяславський полковник виходив з міста на бій, але не зміг організувати належної відсічі, бо війська були розосереджені. Коли ж противник пішов назад, за Дніпро, слідом за ним вирушили переяславський і прилуцький полковники, а також охотницькі – два кінних і один піший зі своїми полками. За цими частинами поспішали також чернігівський, ніжинський та стародубський полковники. Гетьман пояснював невдалу організацію відсічі вимушеним розміщенням лівобережних полків через нестачу кормів для коней у різних місцях. Попереджуючи можливе питання про свою особисту неучасть у поході, Мазепа послався на «подакгричну» хворобу, яка мучила його два тижні, а також знову на проблеми в українських містах, особливо у місцях розміщення полків, з кінськими кормами – сіном і соломою⁸³.

За даними, здобутими Айтемировим від каймакана, під Переяслав тоді ходило близько 4 тис. ногайців, які повернулися звідти «з немалою здобиччю». Там же був і Петро Іваненко⁸⁴. Відомий Самовидець покладав вину за шкоди від татар на переяславського полковника Івана Мировича, який тримав війська на віддалі від Переяслава, «жалуючи сіна задля коней»⁸⁵. На початку 1694 р. татари здійснили напад і на Корсунь. А наприкінці лютого до Корсуня знову рухалися татарські сили, проти яких Палій послав 500 своїх козаків на чолі з полковником Киліяном. Їм на допомогу виступили Самусь та Абазин. Татари були вимушені відійти⁸⁶.

У другій половині року удари по ханству були завдані з українського боку. В липні 1694 р. Палій приїжджав до Чернігова, де домовився з лівобережною старшиною про наступну акцію проти Буджака⁸⁷. І на початку серпня до Очакова було направлено київського полковника Костянтина Мокієвського з

500 виборними козаками та два охотницькі полки – Григорія Пашковського та Михайла Кузьменка, в яких налічувалося по 300 осіб. До них приєднався Палій з 500 своїми людьми. 3 серпня цими силами було здійснено напад на посади Очакова, розбито сили противника, який зробив вилазку, відігнано значну кількість овець, волів і коней. Під час походу українці втратили вбитими 2–х осіб, а близько 15 було поранено. Противник же втратив близько 200 осіб убитими, понад 90 полоненими. У жовтні до Москви приїхав сам Пашковський з іншими учасниками описаної операції і привіз 86 полонених⁸⁸. Завдяки записам Айтемирова можна дізнатися, як про цей похід говорили в самому Криму. 20 серпня 1694 р. посланець довідався, що Палій приходив під Очаків, де було знищено посади, узято в полон людей, які працювали на полях, відігнано худобу. За Палієм з Очакова вирушив загін чисельністю в 300 осіб на чолі з очаківським беєм Мустафою, але він був розбитий, переважна більшість людей була побита й потрапила у полон, а сам бей був тричі поранений списами. З Палієм же було близько 2 тис. козаків⁸⁹.

Напади з українського боку примушували татар бути насторожі. Наприкінці серпня Айтемирову стало відомо, що з Перекопа «на Русь» 21 серпня вирушив нуреддин з військом чисельністю близько 16 тис. осіб. 16 вересня прийшли новини, що нуреддин ходив до міст по Донцю, звідки повернувся без здобичі, бо йому повідомили, що під Кизикермен ідуть козацькі війська. Нуреддин повернувся до Перекопа, звідки розіслав по Криму гінців з наказами, щоб татари збиралися до нього, а в російські володіння постійно відправляв розвідників. 18 і 19 вересня у Бахчисараї на базарі закликали всіх військових людей терміново йти до нуреддина в Перекоп, під страхом розорення й смертної кари. 3 жовтня приїхали уповноважені від нуреддина до Бахчисарая для відправки до Перекопа всіх від п'ятнадцяти років і молодших, аби тільки могли справлятися з конем. Тих же, хто не поїде, погрожували повісити на власних воротах. Для пришвидшення збору війська до Перекопа мав їхати й каймакан. Останній виїхав 4 жовтня. Та вже невдовзі – 8 жовтня повернувся каймакан, а 10-го – нуреддин. Тривожні настрої уляглися після повідомлень розвідників, що до Кизикермена ніякі війська не йдуть⁹⁰.

Що ж насправді робили українські сили, можна виявити з документів, котрі розглядаються. З листа гетьмана царям від 20 вересня 1694 р. дізнаємося, що, як і планувалося, 19 вересня Мазепа виступив з військами з Батурина. Маючи відомості з Полтави, що противник вийшов у значній кількості з Криму і переправився через річки Вовчу і Самару та ніби-то мав ударити під прикордонні слобідські чи полтавські міста, гетьман хотів йти до цих міст, для чого із Севська, за царським указом, до Мазепи мали прибути стрілецькі полки, і де мали збиратися за його наказом Полтавський, Гадяцький і Миргородський полки. Однак минув тиждень, а неприятель не з'явився, натомість присланий полтавський козак сказав, що бачив з товаришами «бусурман» на верхів'ях Вовчої та Самари. Гетьман припускав, що противник хотів ударити в районі Дону, куди йти не мав можливості. Тому він наказав Гадяцькому та Полтавському полкам

з'єднатися на Коломаку і йти «в далекі польові сторони», спішити наздогнати противника і воювати з ним.

Сам Мазепа вирішив іти до Дніпра «легким походом», без севських полків, а лише з половиною стрільців з Батурина, двома кінними і двома піхотними охотницькими полками, невеликою кількістю товариства з городових полків. При цьому гетьман мав намір послати частину війська, а саме Миргородський полк, з якимись іншими полками до р. Бог, для підтримки тих українських полків, котрі пішли з чернігівським полковником у Білгородчину. Він збирався особисто оглянути ті міста, які «нинішнього літа» були збудовані з його наказу по лівому березі Дніпра для захисту Війська Запорозького, щоб при необхідності проконтролювати доробку того, що могло бути не добудоване; хотів відвідати Київ, аби подякувати Богу, що допоміг лівобережним військам незначними силами – київському та двом охотницьким полковникам з військом у дванадцять сотень осіб і козакам Палія, яких було 500 осіб, учинити велику справу під Очаковом⁹¹.

З листа царям від 23 вересня 1694 р. маємо докладні відомості про склад і чисельність сил, які вирушили на ханство. Отже, у похід на Білгородчину Мазепа відправив Чернігівський, Лубенський, Переяславський, Прилуцький полки на чолі з їхніми полковниками, сотні Ніжинського полку, а також охотницькі полки – піхотні Кожуховського і Ясликовського, а також кінний Новицького з компанією Ростковського. Загалом військо нараховувало близько 20 тис. осіб. Загальне керівництво було доручене чернігівському полковнику Якову Лизогубу. Військо мало на своєму озброєнні 25 гармат, а також близько 200 човнів для переправи через Бог і Дністер. До цих сил долучився і Палій на чолі 500 козаків. Після переправи в різних місцях через Дніпро військо з'єдналося в урочищі Кишинці за 4 милі від порожнього міста Умані, звідки вирушило до р. Бог. Сам гетьман з полками виступив із Батурина до Дніпра «для відряди тому війську»⁹².

2 жовтня 1694 р. гетьман писав царям, що прибувши з військом до Дніпра, до сокирянської пристані, відправив миргородського полковника з усім його полком, а також Іллю Новицького з двома кінними та одним піхотним полком на підтримку війську, яке пішло з Лизогубом. Оглянувши зведені містечка, гетьман вирушив до Києва⁹³. Маємо також уривок листа, котрий датується жовтнем 1694 р., адресованого царям. Уже повернувшись з походу, Мазепа доносив, що найперше оглянув побудовані по узбережжю Дніпра містечка, в яких на зиму мали розміститися війська для оборони Лівобережжя⁹⁴.

Виправа ж козаків на ханство була успішною. Користуючись відсутністю військ, які пішли з Буджака на війну проти цісаря, українські сили захопили фортецю – паланку Ганкушлі, знищили 7 чи 8 сіл в околицях Білгорода. Багатою була здобич: понад 200 полонених, 10 (за іншими даними 25) гармат, ханські намети, значна кількість коней та худоби. Проте Палій вважав, що результати виправи могли бути значно ліпшими, дорікав лівобережним козакам, що не слухали його порад, «бо цілий Буджак могли знести». Певно, правобережний полковник мав рацію, бо безпосередньо в боях з противником взяла

участь лише частина війська чисельністю в 5 тис. осіб, очолювана Палієм, а основні сили очікували його в укріпленому таборі⁹⁵.

Поглянемо на те, якою була реакція на цей похід у ханстві. Айтемиров у своєму статейному списку зазначив, що з 12 жовтня з Білгородчини почали надходити відомості про козацький напад. Йшлося про прихід Палія зі значною кількістю кінноти й піхоти і розорення ханського зимівника, а також містечок і сіл по Дністру – усього 15 населених пунктів, захоплення козаками великої здобичі⁹⁶. Загалом ханство зазнавало великих збитків. Свідченням цього є питання, котрі порушувалися на раді верхівки Криму в грудні 1694 р. На ній йшлося про необхідність того, щоб хан і військо зоставалися в ханстві для охорони своїх помешкань, бо походи на допомогу туркам не давали прибутків, а призводили до великих утрат людей і коней. Так, цього року при відсутності кримських та білгородських військ донські, запорозькі та Палієві козаки розорювали міста й села та полонили людей у Криму та Білгородчині. Після наради до хана, який знаходився в Адріанополі, послали гінця з ультиматумом. Якщо Селім-Гірей I хотів бути на своїй посаді, то мав невідкладно їхати до Криму⁹⁷.

Отже, листи гетьмана Івана Мазепи, розглянуті в статті, дають можливість говорити про значні зусилля, які витрачало Військо Запорозьке на війну в зазначені роки. Українцям доводилося постійно бути готовими до відбиття нападів противника, хоча й це не завжди гарантувало безпеку своїх земель. Після таких нападів, як правило, організовувалося переслідування татарських сил. Проте потрібно зазначити, що воно рідко досягало мети. Значно результативнішими були великі виправи на Кримське ханство, в яких брали участь від 1–2-х до понад 20 тис. осіб. Характерною рисою походів була участь у них правобережного козацтва. Захист українського населення від невеликих татарських загонів, збір інформації про стан справ південних сусідів, особливо щодо їхніх воєнних заходів забезпечувала постійна діяльність окремих козацьких загонів, званих також ватагами, одним з найважливіших завдань яких було захоплення «язиків». Дані щодо противника надходили і з інших джерел, зокрема від приїжджих товмачів, купців тощо. Загалом можна зауважити, що військові справи були постійними і одними з основних, якими мали опікуватися українці, а тому вони були одними із найважливіших завдань керівника держави. Окрім цього, Москва залучала українського володаря до справ, пов'язаних з переговорами, котрі велися з Кримом з метою укладення мирного договору, що свідчить як про компетентність Мазепи та інших представників верхівки Війська Запорозького в цих питаннях, важливість їхньої позиції при розв'язанні дотичних проблем, так і про вагу Батурина в очах кримчан. До того ж не слід випускати з поля зору й того, що в ситуації у Кримському ханстві добре орієнтувалися й виконавці доручень верхівки – українські посланці та розвідники.

¹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 209. – Арк. 105–117.

² Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887 – С. 628–632.

³ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 49–50, 131; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 373.

⁴ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 305–306.

⁵ Там же. – С. 307.

⁶ Там же. – С. 308–310.

⁷ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 209. – Арк. 242–244.

⁸ Маркевич А. Список с статейнаго списка подьячего Василя Аитемирева, посланнаго в Крым с предложением мирных договоров. Предисловие // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1895. – Т. 18. – С. 2–3.

⁹ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 209. – Арк. 267–271.

¹⁰ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1691. – Спр. 32. – Арк. 15–19.

¹¹ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1691. – Спр. 67. – Арк. 1–15.

¹² Там само. – Арк. 35–41.

¹³ Заруба В. Назв. праця. – С. 373.

¹⁴ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 215, ч. 2. – Арк. 392–394.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – СПб., 1853. – Т. 5, 1633–1699 (далі – АЗР). – С. 249–250.

¹⁶ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 215, ч. 2. – Арк. 350–358.

¹⁷ Там само. – Арк. 333–340.

¹⁸ Там само. – Арк. 278–286.

¹⁹ Там само. – Арк. 228–231.

²⁰ Там само. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 219. – Арк. 383–388.

²¹ Там само. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 215, ч. 1. – Арк. 211–215.

²² Дядиченко В. А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690–1699 рр.) // Наукові записки Інституту історії і археології України. – К., 1946. – Кн. 2. – С. 169.

²³ АЗР. – С. 251–256; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 152–153; Стороженко Н. Охочеконный полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская Старина. – 1885. – Т. 12, июль. – С. 447–448; Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (досліді над літописом Самовидця). – Харків, 1930. – С. 362–263; Сергієнко Г. Я. Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // З історії Української РСР. – К., 1962. – Вип. 6–7. – С. 24–25; Заруба В. Назв. праця. – С. 374–376.

²⁴ Список с статейнаго списка подьячего Василя Аитемирева, посланнаго в Крым с предложением мирных договоров / Сообщ. А. И. Маркевич // Записки Императорскаго Одесскаго общества истории и древностей. – Одесса, 1895. – Т. 18. – С. 2–4.

²⁵ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 1–12.

²⁶ Там само. – Арк. 51–58.

²⁷ Там само. – Арк. 114–119.

²⁸ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передмови В. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 76–81.

- ²⁹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 496.
- ³⁰ Там само. – С. 494–496; Заруба В. Назв. праця. – С. 375.
- ³¹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 561.
- ³² РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 151–153.
- ³³ Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – М., 1872. – Т. 1. – С. 311–312.
- ³⁴ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 133–138.
- ³⁵ Літопис Самовидця. – С. 153.
- ³⁶ Петровський М. Назв. праця. – С. 362–363.
- ³⁷ Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – С. 312.
- ³⁸ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 214. – Арк. 182–184.
- ³⁹ Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – С. 312.
- ⁴⁰ Оглоблін О.П. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929; Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 183–190.
- ⁴¹ Літопис Самовидця. – С. 153; Величко С. В. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 404–407; Костомаров Н. Мазепа й мазепинцы // Историческая монографии и исследования. – СПб., 1885. – Т. 16. – С. 107–114; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. 7 (Т. 13–14). – М., 1962. – С. 515; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 121–130; Заруба В. Назв. праця. – С. 378.
- ⁴² РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 16. – Арк. 6–12.
- ⁴³ З епістолярної спадщини ... – С. 94–95.
- ⁴⁴ Величко С. В. Назв. праця. – С. 455–456.
- ⁴⁵ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – С. 567; Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1859. – Ч. II. – С. 18; Сергієнко Г. Я. Назв. праця. – С. 27–28.
- ⁴⁶ Величко С. В. Назв. праця. – С. 404–406.
- ⁴⁷ Там само. – С. 457–459
- ⁴⁸ З епістолярної спадщини ... – С. 89–95.
- ⁴⁹ Список с статейнаго списка подьячего Василя Аитемирева... – Т. 18. – С. 68.
- ⁵⁰ З епістолярної спадщини ... – С. 92–94.
- ⁵¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 23. – Арк. 5–8.
- ⁵² Список с статейнаго списка подьячего Василя Аитемирева... – Т. 18. – С. 78.
- ⁵³ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 34. – Арк. 9–12.
- ⁵⁴ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 35. – Арк. 8–9.
- ⁵⁵ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 37. – Арк. 11–13.
- ⁵⁶ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 60. – Арк. 24–37.
- ⁵⁷ Величко С. В. Назв. праця. – С. 423–424, 426–430.
- ⁵⁸ Сергієнко Г. Я. Назв. праця. – С. 29–30.
- ⁵⁹ Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691–1696. – Wrocław, 1958. – S. 53.
- ⁶⁰ Величко С. В. Назв. праця. – С. 426.
- ⁶¹ Дядиченко В. А. Украинское казацкое войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сб. статей. – М., 1959. – С. 255.
- ⁶² Эварницкий Д. И. Источники для истории... – С. 568–572.

- ⁶³ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 61. – Арк. 5–9.
- ⁶⁴ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 62. – Арк. 4–6.
- ⁶⁵ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 76. – Арк. 13–16.
- ⁶⁶ Величко С. В. Назв. праця. – С. 429–430.
- ⁶⁷ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 30. – Арк. 6–11. Подібного листа зустрічаємо у С. Величка, датованого 23 травня 1693 р. Він дає можливість зрозуміти зміст пропусків у наведеному документі й містить певний матеріал, якого немає у пропонованому нами листі.
- ⁶⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – С. 489–493.
- ⁶⁹ Величко С. В. Назв. праця. – С. 414. Зауважимо, що саме про означені С. Величком питання йдеться в опублікованому нами недатованому листі Мазепи до візира кримського хана (З епістолярної спадщини ... – С. 102–108.).
- ⁷⁰ Список с статейнаго списка подьячего Василия Аитемирева... – Т. 18. – С. 69–70, 75–76.
- ⁷¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории... – С. 657.
- ⁷² Список с статейнаго списка подьячего Василия Аитемирева... – Т. 18. – С. 80.
- ⁷³ Список с статейнаго списка подьячего Василия Аитемирева, посланнаго в Крым с предложением мирных договоров / Сообщ. А. И. Маркевич // Записки Императорскаго Одесскаго общества истории и древностей. – Одесса, 1896. – Т. 19. – С. 1–6.
- ⁷⁴ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 65. – Арк. 60–62.
- ⁷⁵ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. 2: Потешные и Азовские походы. – С. 215.
- ⁷⁶ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1693. – Спр. 3, ч. 1. – Арк. 182–191.
- ⁷⁷ Устрялов Н. Указ. соч. – С. 215–218; Артамонов В. А. Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683–1699 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 314.
- ⁷⁸ Станіславський В. В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004. – С. 163–165.
- ⁷⁹ Мицик Ю. Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 49–50. – С. 32.
- ⁸⁰ Список с статейнаго списка подьячего Василия Аитемирева... – Т. 19. – С. 22–23.
- ⁸¹ Величко С. В. Назв. праця. – С. 445–447.
- ⁸² РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 220. – Арк. 187–193.
- ⁸³ Там само. – Арк. 213–216.
- ⁸⁴ Список с статейнаго списка подьячего Василия Аитемирева... – Т. 19. – С. 24–25.
- ⁸⁵ Літопис Самовидця. – С. 154.
- ⁸⁶ Сергієнко Г. Я. Назв. праця. – С. 30.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Літопис Самовидця. – С. 154; Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч. – С. 347; Петровський М. Назв. праця. – С. 366–368; Сергієнко Г. Я. Назв. праця. – С. 31; Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 245–246.
- ⁸⁹ Список с статейнаго списка подьячего Василия Аитемирева... – Т. 19. – С. 43.
- ⁹⁰ Там же. – С. 45–46.
- ⁹¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1694. – Спр. 20. – Арк. 1–9.
- ⁹² Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1694. – Спр. 20. – Арк. 10–13.

⁹³ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1694. – Спр. 21. – Арк. 1–6.

⁹⁴ Там само. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 193. – Арк. 52–53.

⁹⁵ Літопис Самовидця. – С. 154; Величко С. В. Назв. праця. – С. 465; Десять писем королевского секретаря, львовского мещанина, Доминика Вильчка к королю Иоанну III Собескому, содержащая сведения о происшествиях в южной Руси. 1694–1695. // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 266–267; Костомаров Н. Указ. соч. – С. 119; Возняк М. Три документи до історії Руїни. – Україна. – 1914. – Кн. 3. – С. 79–80; Сергієнко Г. Я. Назв. праця. – С. 32; Sarneski K. Op. cit. – S. 361.

⁹⁶ Список с статейнаго списка подьячего Василя Аитемирева... – Т. 19. – С. 46–47.

⁹⁷ Там же. – С. 48–49.